

MENÂKİBÜ'L-KUDSİYYE'DE İNSAN, TOPLUM VE MEKÂN ALGISI

Yrd. Doç. Dr. Ali Cañelik
Kocaeli Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi,
Osmanlı Türkçesi ve İslamî Türk Edebiyatı Anabilim Dalı Bşk.
ali.cancelik@kocaeli.edu.tr

ÖZET

İnceleme, 14. yüzyılda yazılan, kendisinden önceki bazı olayları anlatan bir yazma eser üzerinde yapılmaktadır. Eser, Elvan Çelebi tarafından kaleme alınan *Menâkıbü'l-Kudsiyye fî Menasibü'l-Ünsiyye*'dir.

Müellif, Garîb-nâme ile meşhur Âşık Paşa'nın oğludur. Âşık Paşa ise Baba İlyas'ın oğullarından Muhlis Paşa'nın oğludur.

Eser, mesnevi tarzında manzumdur. Anadolu Selçuklular döneminde Anadolu'da siyasî buhranlarda aktif bir rol oynayan şeyh ailesinin menkıbevi biyografisini anlatır. Bazı Selçuklu sultanları, Babailer İsyanı, Moğol İstilasası ve Anadolu'daki siyasî çatışmalar ve sosyal kargaşaları dile getirdiği için eser önemli bir yere sahiptir.

Çalışma, Elvan Çelebi'nin olaylara bakış açısını sunmaktadır. Müellif, devleti ve Baba İlyas'ı kendi gözünden değerlendirmektedir. Devletin Baba İlyas'a bakışındaki değişikliği ve bazı yanlışları anlatır. Olayların akışına bazen müdahale eder. Müellifin bu bakış açısı kendisinin ve toplumun psikolojik gerçekliği hakkında bizlere ipucu vermektedir. Çünkü Elvan Çelebi, olayları bizzat görmemiş Şeyh Osman başta olmak üzere çevresinden öğrenmiştir.

Bildiri, "Mertol Tulum, *Tarihî Metin Çalışmalarında Usul Menâkıbü'l-Kudsiyye Üzerinde Bir Deneme*, Deniz Kitabevi, İstanbul 2000." adlı çalışma üzerinde hazırlanmıştır. Eserdeki bazı karakteristik kişiler ve olaylar değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Elvan Çelebi, Menâkıbü'l-Kudsiyye, 14. Yüzyıl, Kırşehir, Selçuklu

HUMAN, COMMUNITY AND SPACE PERCEPTION IN MENÂQİB AL-QUDSIYYA

ABSTRACT

The present study is made about a manuscript written in the 14th century and narrate some events take place before his time. The manuscript is *Menâqib al-Qudsiyya fî Manâsib al-Unsiyya* written by Alvan Chalabi (Alwan Passa).

The author is the son of Âşhiq Pasha who is famous of his Gharib-nâma and the son of is Mukhlis Pasha who is one of son of Baba İlyas.

The manuscript is a poem and is written by mathnawi style. It deals with a biography of a shaykh family who played an active role in political crisis, in period of Anatolian Seljuq State in Anatolia. The manuscript has a significant place because he mentions some Seljukian sultans, Babai rebellion, Mongol occupation, political conflict and social chaos in Anatolia.

The study presents Alvan Chalabi's point of view toward events. The author makes comments about the state and Baba İlyas from his point of view. He tells some changes of state's approaches toward Baba İlyas in different times and shows some faults of the state. Sometimes he interferes in flow of events. The author's viewpoint gives us clues for psychological reality of the author and the community. Because Alvan Chalabi didn't witness events in person but learned from Shaykh Uthman and his circle.

This study is prepared on the book "Mertol Tulum, *Tarihî Metin Çalışmalarında Usul Menâqib al-Qudsiyya Üzerinde Bir Deneme*, Deniz Kitabevi, İstanbul 2000." and evaluates some characteristic persons and events.

Keyword: Alvan Chalabi, *Menâqib al-Qudsiyya*, The 14th Century, Kirsehir, Seljukian.

Giriş

Menakıbu'l-Kudsiyye fî Menâsibü'l-Ünsiyye adlı eser, üzerinde bazı çalışmalar yapılmıştır. Bunlardan bazıları eseri baştan sona tetkikli ve tahkikli inceleme şeklindeyken bazıları ise eser üzerinde seçilen konular üzerinde inceleme şeklindedir. Ümit Tokatlı tarafından doktora çalışması (Tokatlı, 1984), Ahmet Yaşar Ocak ve İsmail E. Erünsal tarafından yapılan transkripsiyon, inceleme ve tıpkıbasım çalışması (Ocak ve Erünsal, 2014); son olarak eser üzerinde yapılan okuma, anlama ve değerlendirme yanlışlıklarını düzeltmek üzere Mertol Tulum tarafından hazırlanan çalışma (Tulum, 2000) mezkûr eserin bütünü üzerinde yapılan çalışmalardır.

Eser, 14. yüzyılda (760/1358-59) yazılan yazıldığı dönemin coğrafyası itibariyle Nevşehir'i de içine alan bölgenin tarihine pek çok açıdan ışık tutmaktadır. Başta Fuad Köprülü tarafından zikredilen, 1957'de ele geçen tek nüshası üzerinde incelemeler yapılan bu eser, Selçuklular zamanında Anadolu'da yaşanan siyasî ve toplumsal hadiselerde baş aktör olmuş bir ailenin menkıbevi bir tarihi niteliğindedir. Özellikle Babaîler İsyanı ve Moğol istilası dolayısıyla yaşanan buhranları dile getirmektedir. Bunları dile getirirken Türk boylarına mahsus inanç unsurlarını ve anlayışlarını kullanmaktadır (Tulum, 2000: VI).

Eser üzerinde Ocak-Erünsal tarafından yapılan çalışma ile Tulum'un hazırladığı çalışma arasında oldukça farklılık söz konusudur. Tulum tarafından yapılan çalışmada, hem tespit ettiği yanlışlıklar hem de doğru yazımı yer almaktadır. Eserin ikinci basımını yapan Ocak ve Erünsal ise yöntem ve tespit açısından kendilerine yöneltilen eleştirilere cevap vermişlerdir. İnceleme konumuz açısından bu farklılıklara girme gereği duyulmamaktadır. Zira Elvan Çelebi'nin eserindeki üslup, bakış açısı ve yorumu, esere yaklaşma sebebimiz olan algı ve arkasındaki psikolojik gerçeklik hakkında ipucu sunacaktır.

Ocak ve Erünsal'ın eser hakkında verdiği bilgilerde önemli iki nokta bulunmaktadır: Birisi, eserin bir “müdafaaname” diğeri de “sünnîleşme” amacı ve muhtevası taşımasıdır (Tulum, 2000: 123). Sülaleden gelen biri tarafından yazılmış olması ve siyasî iktidar karşısında yeniden bir meşruiyet kazanma temayülü hissettirmesi eserde müellifin duygu ve düşüncelerini daha çok yansıttığı anlamına gelebilmektedir.

Bu çerçevede, öncelikle dönem, eser ve algı hakkında bazı açıklamalar incelemenin salahiyeti açısından önem arz etmektedir.

13 ve 14. Yüzyıl'da Anadolu

Eserin yazıldığı ve muhtevasının yaşandığı dönem 13 ve 14. yüzyıllardır. Bu dönemde Anadolu topraklarında Anadolu Selçukluları hüküm sürmektedir. Bu yüzyıla kadar birçok fetihlerle topraklarını ve hâkimiyetlerini genişleten Anadolu Selçuklu Devleti, Denizli, Antalya ve Isparta yörelerini ele geçirmiş, Çukurova'daki Ermeni Krallığını kendisine bağlamış, Sinop Limanı fethedilmiştir. Antalya ve Sinop gibi fethedilen yerler devletin ticaretine çok büyük katkılar sağlamıştır. Bu fetihler neticesinde I. Keykâvus'un kardeşi ve halefi I. Keykubad devrinde Anadolu Selçukluları tarihinin altın devrini yaşamaktaydı. Devletin sınırları doğuda Erzurum ötesine ve Van gölü havzasına ulaşmıştır. Güneyde Antalya'nın doğusundaki Kalonoros Kalesi 1222'de ele geçirildi, yeniden inşa edildi; Alâiye şeklinde isimlendirildi ve burada bir tersane kuruldu. 1224'te Karadeniz'in kuzeyindeki Suğdak şehri fethedildi. Suğdak seferi de Selçuklular'a ticarî anlamda oldukça katkı sağlamıştır.

Biryandan topraklar büyürken diğer yandan imar faaliyetleri de icra edilmekteydi. Özellikle I. Keykubad imar faaliyetleri ve hayırseverliğiyle tanınmıştır. Orta Anadolu'daki şehirlere ulu camiler, kervansaray ve hastane inşa ettirmiştir.

Altın devir olarak nitelenen I. Keykubad dönemi, kendisinin 1237'de vefatıyla birlikte yerini çöküşe bırakmıştır. Vefatına kadar gelen süreçte devletin sınırları Erzurum'un doğusundan Van gölüne, oradan Amid'e, Dicle'ye; Urfa ve Ayıntab'tan Maraş'ın güneyindeki Nur dağlarına kadar uzanmakta; batıda Dalaman çayındın itibaren Denizli'den Sakarya'ya gitmekteydi. Çukurova'daki Ermeni Krallığı, Halep Eyyûbî Melikliği, Artuklular, Trabzon Rum Devleti, İznik Bizans Devleti bu dönemde Anadolu Selçuklu Devleti'ne tâbi idi (Sümer, 2009: 380-384).

Devletin geniş toprakları ve hükümdarlığı ile birlikte manevî sağlamlık gerilemeye doğru seyrettiği dile getirilmektedir. Halk arasında emir ve devlet adamlarının israf ve sefahate düşkünlüğü konuşulmaya başlanmıştır. Bilhassa Moğol istilasından kaçan Türkmenler sürülerine uygun otlak bulamamaktan da kaynaklanan zorluklar yaşamaktaydı. Malatya ve Maraş'taki Türkmenlerin huzursuzluğu kendini

daha çok hissettirmekteydi. İslamî bilgi ve bilinç düzeylerinin yetersiz olması da isyana kalkışma ve katılmalarını kolaylaştırmaktaydı.

Bu şekilde gelişen şartlar neticesinde Malatya bölgesindeki Türkmenler 1240'ta Horasanlı Baba İshak'ın işareti üzerine ayaklandılar. Önce devlete ait kuvvetleri mağlûp ettiyseler de isyan Baba İshak'ın idamı ve Malya Ovası'nda Türkmenlerin kanlı şekilde bastırılması ile sonuçlanmıştır. Daha sonra Moğol istilasıyla dağılan düzen devletin 14. yüzyılın başında, bazılarının göre 1318 tarihindeki yıkılışına kadar sağlanamamıştır (Sümer, 2009: 382-383).

Devlette meydana gelen boşluk, toplumda manevî çöküntüye ve toplumun buhranlar geçirmesine ve çözülmesine; ayrıca siyasî ve manevî isyanlara yol açmıştır. Fuat Köprülü bu isyanların başında gelen Babaîler hadisesini İslam dışı bir hareket olarak değerlendirmiştir. Sultan Gıyasüddin Keyhüsrev zamanında, Baba İlyas'ın müridi Baba İshak tarafından çıkarılan hadise, dönemin zaafından faydalanarak ve hatta yeni bir din ortaya koyma tavrı içinde ortaya çıkmış; taraftarlarının da çokluğu ile Selçuklu'yu oldukça meşgul etmiştir. Köprülü'ye göre bu hareket sonradan çıkacak olan rafz, itizal, Kızılbaşlık ve Bektaşîlik gibi taifelerin ortaya çıkmasına ön ayak olmuştur (Köprülü, 2003: 205-207).

Elvan Çelebi (ö. 1358-59 sonrası)

Babaî isyanının lideri Baba İlyâs-ı Horâsânî'nin torunlarından Âşık Paşa'nın oğlu, sûfi ve şairdir. Kırşehir'de doğduğu düşünülmektedir. Babası, XIV. yüzyıl Anadolu Türk tasavvuf hayatının ünlü simalarından Âşık Paşa, dedesi Karamanoğulları Beyliği'nin kuruluşunda rol oynadığı söylenen Muhlis Paşa, büyük dedesi, Babaî isyanı (1240) diye bilinen dinî - sosyal hareketin başı olan Baba İlyâs-ı Horâsânî'dir.

Kendi yazdığı eserde kendisi hakkında bilgi vermeyen Elvan Çelebi'nin hayatı hakkında kaynaklarda da pek fazla bilgi yoktur. Yarı menkıbevî otobiyografik eseri olan Menâkıbü'l-kudsiyye'de daha çok duygu ve düşüncesine dair yorumlar yapılabilmektedir.

Süleyman veya Selman ve Can adlı iki erkek kardeşi olan Elvan Çelebi'nin hayatının büyük bir kısmını, bugün Çorum - Mecitözü arasında bulunan ve kendi adıyla anılan köyde inşa ettirdiği zâviyesinde geçirdiği bilinmektedir. Babasının 727/1326'da Mısır'a gidişinden sonra yerleşmiş ve hayatının sonuna kadar orada yaşamıştır. Adı

geçen köye Elvan Çelebi'den önce dedesi Muhlis Paşa'nın yerleştiği de söylenmektedir. Nakle göre Muhlis Paşa Baba İlyas'ın mezarının bulunduğu Ellez, eski ismi Çat, bugünkü adıyla İlyas, köyüne gelerek mezarın üstüne bir türbe yaptırmış, oradan da adı geçen köye dervişleriyle yerleşerek evler inşa edip çiftçilikle meşgul olmuş ve ölünce buraya defnolunmuştur. Elvan Çelebi'nin de Âşık Paşa'nın müsaadesiyle ailesiyle birlikte buraya yerleştiği; köydeki binaların 753/1352 tarihinde yaptırıldığı; Eretna Bey'in veziri Alâeddin Ali Şâh-ı Rûmî'nin zamanında Elvan Çelebi'ye zengin vakıfların tahsis edildiği; köyün etrafındaki araziyle birlikte kendisine bağışlandığını dönem hakkında yazılanlar arasında yer almaktadır.

Elvan Çelebi'nin ölüm tarihi kesin değildir; ancak elimizdeki tek eserinin sonundaki eserin bitiş tarihini gösteren beyitteki 760 (1358-59) kayda bakılarak eserin telifinden birkaç yıl sonra vefat ettiği söylenmektedir. Mezarı Elvançelebi köyündeki zaviyesindeki türbededir. Türbe o çevredeki halk arasında hâlâ önemli bir ziyaretgâhtır. Çeşitli hastalıklara; çocuğu olmayanlara, delilere şifa olduğuna inanılmakta ve türbede adak ve kurban kesilmektedir.

Kayıtlara göre Elvan Çelebi'nin hem kendi zamanında hem de daha sonraları oldukça meşhur olduğu bilinmektedir. Ayrıca "Alwan Passa" ve "Van Passa" şeklinde Avrupalılarca da büyük bir veli olarak tanınmışlığı söz konusudur. Kaynaklara göre Elvan Çelebi muhtelif suretlere bürünerek insanların yardımına koşmaktadır. Bu tür inanışlar sağlığındaiken de yaygınlık kazanmıştır (Ocak, 1995: 63).

Âşık Paşa, iyi bir eğitim görmüş sünnî bir mutasavvıftır. Şiirlerinde ve Garibnâme'sinde büyük ölçüde Yûnus Emre ve Mevlânâ tesirinin hâkim oluşu bunun bir göstergesidir denilebilir. Ailesi Muhlis Paşa'dan sonra çeşitli siyasî ve kültürel sebeplerin tesiriyle zamanla Sünnîleşme yoluna girmiştir ki kendisi bu sürecin aktif rol oynayan üyelerinden biridir. Nitekim F. Köprülü bu yüzden onun, kendi zamanında Anadolu'da çok çetin bir tarzda sürüp giden Sünnî ve gayri Sünnî mutasavvıflar arasındaki mücadelede birincilere dâhil bulunduğunu ve Garibnâme'yi bu yolda yazdığını söylemektedir (Ocak, 1991: 3).

Elvan Çelebi'nin de babasının izinden gittiği ve sünnî olduğu çok rahat bir şekilde dile getirilmektedir. Âşık Paşa'dan itibaren, dedesinin ve babasının adı etrafında meydana gelmiş olayları unutturabilmek ve sülâleyi daha önceki hadiselerin şaibesinden

kurtarabilmek maksadıyla, bizzat Elvan Çelebi'nin yaptığı gibi zamanın yönetim çevreleriyle yakın ilişkilere girilmesi etkili olmuş, böylece Sünnîleşme süreci tamamlanmıştır. Elvan Çelebi'nin önemli bir özelliği de bu gayri Sünnî Türkmen şeyh ailesinin Sünnîleşme sürecini tamamlamak üzere olduğu bir dönemi temsil etmiş olmasıdır. Elvan Çelebi'nin zamanımıza kadar gelebilen yegâne eseri bir aile tarihi, hatta bir aile müdafaanâmesi niteliğini taşıyan *Menâkıbü'l-kudsiyye*'dir (Ocak, 1995: 63).

Eserin incelenmesinde dikkat edilmesi gereken en önemli hususlardan birisi de eserine menkıbevî bir dil ve üslup ile yazılmış olmasıdır. Bir yandan tarihî veriler sunarken diğer yandan gerçek hayatta olması mümkün olmayan hadislere de yer vermektedir. Bu inceleme konumuz açısından anlatıcının bakışını yansıtmaya dolayısıyla önem arz ederken tarihi veriler bulmaya çalışan araştırmacı için sakıncalı neticeler doğurabilecek bir durumdur.

Menâkıbü'l-Kudsiyye'de İnsan, Toplum ve Mekân Algısı

118 varaktan meydana gelen eser mesnevi tarzında manzum olarak kaleme alınmıştır. Müellif Elvan Çelebi, eseri Baba İlyas ve diğer aile fertlerini ve onların dâhil olduğu isyan hareketlerini anlatmak için yazdığını dile getirmektedir:

Bu menâkıb ki bunda 'arz oldu

Dile gelen yegân yegân akrân

Cedde-i a'lâ vü cedd-i esfelde

Kimse kalmadı kılmadı cevân

Hazret-i Şeyhi vü fezâyilini

Bu menâkıb ki kılur 'ayân u beyân (b. 1775-1777)

Müellifin kendi ailesinden bahsetmesi, eserin manzum yazılması; ayrıca bir müdafaaname niteliği taşıması ve sünnîleşme sürecinde kaleme alınması eserin özneliğini ön plana çıkarmaktadır. Manzum yazılan eserin özneliği şiir hüviyeti taşımasındandır. Şiir ise kişileri ve toplumları ortak bir görüş etrafında bilinçlendirme

(Genç, 2009: 80); geçmişi ve geleceği tarihî örgülerle bir birine bağlama (Armağan, 1982: 189-190) vazifesi görür.

Şiirde her zaman için var olan realite (Tarlan, 1981: 46-47) şairin hissî bakışıyla, öznel bir tavırla ortaya konur. Şu da bir gerçektir ki, öznellik, bir sanat eserinin olumsuz bir özelliği olarak değerlendirilememelidir. Çünkü tam bir nesnellik, kim tarafından ve hangi türde eser verilirse verilsin imkânsızdır. Bir müellif, kendisini biçimlendiren unsurların etkisinden kurtulamaz. Ayrıca, edindiği birikim sayesinde kendisi dışındakilerle iletişim kurabilir. Başka iletişim araçlarıyla ve anlam dünyasıyla iletişim kurması ve yorum katması mümkün değildir. Bu nedenle nesnel olduğu iddia edilen kişiler ve eserler böyle bir iddiayı karşılama imkânına sahip olamazlar. Bu nedenle, bir bilginin ya da anlayışın doğru bir zemin üzerine olduğu kadar, yanlış bir zemin üzerine inşa edilebilmesinin çok kolay ve doğa olduğu bilinmelidir (Andrews, 2000: 27).

Eserin dış dünya gerçekliğinin neredeyse bütün boyutlarıyla değiştirildiği bir keramet hikâyesi boyutunu (Tulum, 2000: 131) da göz ardı etmemekte fayda görülmektedir.

Eserde geçen şahıs ve yer isimleri tüm yönleriyle ortaya konmazlar. Bazı mısralarda şahısların keramete dayalı özellikleri, bazılarında ise hadiseler ön plana çıkmaktadır. Hadiselerde bazen mübalağa bazen olağanüstülük göze çarpmaktadır.

Yer alan şahıslardan bazıları Dede Ğarkın, Baba İlyas, Baba İshak, Gıyas şeklinde isimleriyle bazıları da dört yüz halife, dört halife gibi sadece sayısal olarak dile getirilmiştir. Mekân isimleri, olayların geçtiği yerlerde göze çarpar; onun dışında hususî olarak bir mekân anlatımı yoktur. Bunlar göstermektedir ki, eser anlatmak istediği veya vermek istediği mesaja odaklanmış ve bu mesaja uygun bulunan unsurları kullanmış bir eserdir.

Dede Ğarkın

Dede Ğarkın eserin başında geçmekte; birçok vasıfları dile getirilmektedir. Öne çıkan özellikleri, genel bir sûfi profilidir. Şeriatte âkil, hakikatte kâmindir. Halk davetine rağbet ve icabet etmektedir. Güzel ahlakı ve lütuflarından bütün âlem nasiplenmiştir. Onun bir nefesine her kim mazhar olursa bütün kötülüklerinden kurtulmaktadır. Din

büyüklerindedir ve dört yüz halifesi vardır. Onlar da çok iyi yetişmiş sûflerdir ve kerametleri bulunmaktadır:

Hem şerî'at yolunda gey âkil
Hem hakikat içinde gey kâmil

Da'vât-ı has kıldı pes halkı
'Âlemi duttu lutfi vü hulki

Bir nefes her kime urursa nefes
Mahv olur dökilür hevâ vü heves

Din içinde büzüğüvâr olur
Ya halife ya nâ mudâr olur

Koptı dört yüz halife zatından
Dil ne bilsün disün sıfatından

Şöyle kim her biri kerâmâtı
Seyri der ser-be-ser semâvâtı (b. 113-118)

Dede Ğarkın bir gün halvetteyken Baba İlyas ansızın çıkagelir ve ikisi görüşürler. Bu iki zatın görüşmesine başka kimse dâhil olmaz. Dede Ğarkın için “Şeyh”, Baba İlyas için ise “Şah” ünvanı kullanılır. İlim ve hikmet sahibi, bâtinî ve ledün ilimlerine vâkıftır. Bunlar sıralandıktan sonra vasıflarını anlatmaya kelimelerin kifayet edemeyeceği dile getirilir:

Şayh halvette nâgehân bir şâh
K'ançılâyın ne Şems gördi ne Mâh

Lu'batân-ı ledün hemîşe şikâr
'İlm ü hikmet ana şî'âr u disâr

Şol sıfattan ki lâ-yanâm u yamût
İleyinde çim ilk ü çi melekût

Gerçi ol vasfa harf ü savt irmez
Hay sıfatluya mevt ü fevt irmez (b. 148-151)

İki zatın görüşmesinin sebebini açıklamaya başlarken Baba İlyas'ın övgüsü devam etmektedir. Dede'nin halvetinde iken yapılan bu görüşme iki denizin birleşmesi gibi değerlendirilir. Birçok güzellikler hâsıl olmuştur. Bu mısralarda görüşmenin muhtevasına girilmez; fakat ileride Dede'nin dile getireceği talimatlar, mahrem

buluşmanın isyanla ilgili olduğunu hissettirmektedir. Elvan Çelebi, bu konuya girmezken halifeler arasında peyda olan dedikoduya, zanna veya kıskançlığa değinir.

Zannın ne kadar büyük bir günah olduğunu ifade eder:

Dede halvette ol gelür oturur
Katra lîkin denizleri baturur

İy acep hâl Kâdir-i kudret
Görünü geldi bâtın u hikmet

Şeyh hem şeyh mecma‘u‘l-bahreyn
Vakı‘ olmak zihî sa‘âdet ü zeyn

...
İy basâ nûrı nâr kıldı gümân
İy basâ şekk-i munzam oldu ‘ayân

Bu gümânıla baktı gün İblîs
Hâli ma‘tûh oldu ve teblîs

“Zanna ism” anın eytti ol Vahhâb
Bu zünûn bil Cehennem’e avvâb (b. 155-163)

Bu mısralarda söz konusu zannın sebebine dair bilgi verilmez; ancak ikilinin diğerlerinden daha yakın oluşlarının halifeler tarafından hoş karşılanmadığı iması verilmiştir. Buradaki zannın ve halifelerin takındığı ihtilafın ikilinin üzerinde aldıkları kararlarla ilgili mi, yoksa Dede Ğarkın’ın nazarında Baba İlyas’ın halifelerden daha öte bir manevî makama erişmiş olması mıdır belli değildir. Bu konularla ilgili açıklık getirilmezken Dede Ğarkın’ın halifelerini bu zanları dolayısıyla cezalandırması ve halifelerinin suçlarını kabul edip af dilemeleri anlatılır. Bu kısım, Baba İlyas’ın adı geçmemesine rağmen haklı oluşuna ve zannın yersiz oluşuna işaret etmektedir:

Dört yüz ol kim halîfe vardı be-nâm
Her biri ehl-i keşf ü hâl u makâm

Ehl-i tevhid ehl-i seccâde
Cem‘ ider kamusını bir gârda

Birbiri üzre bıragur oturur
Otururken cihân işin bitürür

...
Her ki yattı gice vü durdı sabâh
Gördi gitmiş kamu salâh u falâh

Terk-i avtân kıldılar cümle
Yüz urup Şeyh'e geldiler cümle

Hâlî tağyîr ü mahv seccâde
Benzemez bilişe meğer yâda

...
Diledün çün vazife-i tâ'at
Gele yirine geçmeye sâ'at

Şeyh seccâdesi sa'âdetümüz
Fevt oldı bile bu tâ'atümüz

Ol sebepten sürindük uş geldük
Suçluyuz suçumuz kamu bildük

(b. 169-183)

Baba İlyas

Eserin merkezinde yer alan Baba İlyas'tır. Tartışmalı olmakla beraber şeyhi olduğu söylenen Dede Ğarkın, ilk bölümde kerametleriyle anlatılır. Kayıp varakların olduğu bu bölümde, halkın Dede'ye rağbeti, duvara at gibi binmesi gibi olaylar yer alır. Baba İlyas ile yaşadığı olaylarda Dede'den ziyade Baba İlyas'ın övüldüğü görülmektedir. Dede Ğarkın ile ilgili beyitlerde de yer almaktadır. Bu vasıflar, klasik sûfi kerametleridir. Eserde isyanla ilgili noktaların değerlendirilmesi incelemeye daha çok katkı sağlayacaktır.

Baba İlyas'ın peygamberlik iddiası güttüğü haberleri eserde bir iddia veya dedikodu olarak anlatılır. Sultan'a giden mektupta, Baba İlyas'ın kendisini peygamber ilan ettiğini, halkı kandırdığını, halkın da ona peygamber dediğini ve salavat getirdiğini; fitnenin kendilerinin baş edemeyeceği kadar büyüdüğünü ve artık Sultan'a yöneldiğini dile getirmektedir:

Yazdı bir mahzar-ı 'azîm dürüş
Ne ki bu Rûm'da kâzî vardı çüst

Kamusının nişânını urdı
Kör'i gör kim nice nişân virdi

Kim gelüptür bu sûrata bir er
Kim halayık dir ana peygamber

Salâvât adına virür anbûh
Âdemî vü perî çü deşt ü çü kûh

Fitne oldu bu halk döndi ana
Bizi başardı kasd kıldı sana

Leşkeri bî-hesâbdur cengî
İftirâ çenge düzdi âhengi (b. 459-464)

Köre Kadı bütün diğer kadıların da imzalarını alarak gönderdiği mektuptan sonra kendisi de bizzat gidip olanı biteni Sultan'a anlatır. Selçuklu Sultanı, bu iddia ile birlikte harekete geçer. Sultan'a göre böyle bir iddia ile yola çıkmak demek, devleti ele geçirmek demektir. Bunun için de yapılması gereken asilerin önünü kesmektir:

Kılasuz düşmenüm belürdi tîz
Anı kırmağa eylemen temyîz

Tahtuma tâcuma nazar kılmış
Gendüyi hem rasûl-i Hak bilmiş (b. 488-489)

Bu anlatımda inceleme konumuz açısından çok önem arz eden mısralar aralara serpiştirilmiştir. Elvan Çelebi bu hadiseleri anlatırken dışarıdan biri olarak durur ve olayların gerçekliğine de bazen müdahale eder. Mısralar arasında Baba İlyas'ın böyle bir iddiasının olmadığını belirtir. Elvan Çelebi'ye göre Köre Kadı fitnecinin tekidir. Çevre illerde Baba İlyas hakkında zan oluşturup, fitne çıkarıp sarayı inandırmıştır:

Fitneyi daşradan alup geldi
Destûr aldı vü içerü girdi

Ança kıldı füsûn ile telbîs
Hiç hâcât degül dakı İblîs

...
Şöyle kim fitne kıldı Sultân'ı
Sultân eydür ki beglerüm kanı

Hâzır olur kamu gelür yir öper
Eydür iy beglerüm gerek ki sefer (b. 483-487)

Elvan Çelebi'nin olayların ardı ardına ilerlediği bir anda araya girip Sultan'a yönelttiği bir eleştiri çok çarpıcıdır. Bu beyit Sultan'ın iddiayı ispat etmeden sadece “-miş” ile hareket ettiğini dile getirmektedir:

Miş-ile iy 'azîz hükm itti
Taht u tâcından el yuyup gitti (b. 490)

Elvan Çelebi'nin önceki beyitlerine bakacak olursak orada da Köre Kadı ve ona uyan Ruzbe adında bir vezir hakkında yorum yapmaktadır. Müellif, henüz isyan hareketi yokken ve Selçuklu Sultanı'na Köre Kadı'nın mektubu gitmeden önce de Köre Kadı'yı şeytan, ona uyan Ruzbe'yi de hayvan olarak anlatır. Buradan hareketle denilebilir ki daha öncelerden bir çekişme söz konusudur. Çünkü 338. Beyitlerde Sultan I. Alaaddin'in ziyareti anlatılır. Ziyaret gayet güzel gerçekleşir. O zamanlar Baba İlyas yeni yeni ün salmış ve sadece halkta değil padişahlarda bile merak ve rağbet uyandırmıştır. Sultan da bunun üzerine ziyarete gider. Bu ziyarette Ruzbe ve Köre Kadı da yer alır. Ancak isimleri zikredilmez. Kadı, şeytan ve hayvan; Ruzbe ise önce aziz sonra ona uyduğu için hayvan olarak anılır. Sultan'a en güzel ikramları sunan Şeyh diğerlerine arpa, saman ve taze ot koyar, bu şekilde onları aşağılar. Buradan hareketle Elvan Çelebi, Şeyh Baba İlyas'ın da onların fitnelerinden haberdar olduğunu iletmektedir:

Şeyhün ashâbını çü 'âlemde
Bilmedük kimse kalmadı bu âdemde

Padişahlar heves kılur görsem
Her biri ictimâd ider irsem

Kamusıyla 'Alâüddîn-i Sultan
Bir vezir-i 'azîz ü bir hayvân

Şeyhü görmeğe geldiler halvet
Şeyh bunlara gösterür kudret

Buyurur kim kılalar istikbâl
Dökeler ileyinde perr ü bâl

Vardı Oban Düden alup geldi
Şeyh mescidde hem bular girdi

Virdi Şeyh'e selâm Şeyh kıyâm
Kıldı Sultân'a şöyle kim ikrâm

...
Kodı sultan önine bir sînî
Yidi kâsa ne Kâşî vü ne Çînî

Aş u sînî çanak gibi Sultân
Çünkü görmedi kim göre iy cân

Birez andan kiçi vezir önine
Tolu aş altı kâsa sînî bile

Emir-hor önine arpa saman
Ter-giyeh kor haman-dem ol Sultân (b. 340-350)

Bu buluşma ve tanışma sonrası Sultan Baba İlyas'ın manevî yönü konusunda tatmindir hatta gelip kendisine intisap ederek müridi olmayı düşünmektedir:

Çünkü Sultân bu kudreti gördi
İ'tikâd-ıla gönlini virdi

Benzemez hîç kimseye bu gişi
Hak'tan almış bu devleti bu işi

Varalum ev ü barh-ile geledüm
Küllî varlığı-ıla mürîd olalum (b. 351-353)

Sultan I. Alâaddin vefat edince yerine geçen Gıyasüddin'e fitneciler gidip onu yoldan çıkarırlar. Burada Sultan Alâaddin âdil olarak anılır. Suçlamalar Sultan'dan ziyade Köre Kadı ve Ruzbe üzerindedir. Bu sefer fitne sebebi tahta yeni oturan Sultan'a verilmesi gereken hediyedir. Köre Kadı, Baba İlyas'ın elindeki atın çok iyi olduğunu ve Ruzbe'ye onu alıp hediye olarak Sultan'a takdim etmesini tavsiye eder ve ikna eder. Tabi Baba İlyas bunu asla kabul etmez. Bundan dolayı çıkan anlaşmazlığın anlatıldığı mısralarda Elvan Çelebi, Köre Kadı'yı Şeytan, ona uyan Ruzbe'yi de hayvan olarak niteler:

Bâtıla hak diyü tapar Şeytân
Dakı ana ne kim uyar hayvân (b. 373)

Muhlis Paşa

Muhlis Paşa bazen Şeyh ünvanı ile ifade edilir. İlgili mısralarda şeriate olan bağlılığı, zühdü ve takvası; edebi, fazilet ve cesareti vasıflarıyla övülür. Buradaki vasıflarda vasat bir sünnî sufi profili zikredilir:

Şer' bir ton gibi geyilmiş ana
Zühd ü takvâ yakîn sunulmuş ana

Şer' evinde edeb ki göstermiş
Kimse ne işlemiş ü ne görmüş

Dakı bunca faziet ü merdî
Kim kerem kıldı Hak ana virdi (b. 1046-1048)

Muhlis Paşa, Mısır dönüşü Anadolu'ya döner, baştanbaşa her tarafını gezer. Burada birçok muvaffakiyetler elde eder. Cenâb-ı Hakk'ın yardımıyla halka birçok kerametler gösterir. Bazılarıyla mücadeleyle bazılarıyla onların kabulüyle bütün Rûm ahalisini itaati altına alır. Kendisinin içinde bulunduğu topluluk içinde her yönden herkesten daha ileri gider. Bu şekilde tutturduğu yolu, tabi olduğu ulu kişi/şeyhi tavsiye etmiştir. Bu da yaptıklarının bir nevi ilahî bir taleple cereyan ettiğini göstermektedir:

Hak Te'âlâ 'inâyet itti yine
Ol su'ûbat kamusı gitti yine

Din kılıcın bilüme bandı Baba'm
Oldı cümle esîr şâh u gulâm

Fazl-ı Hak şöyle kıldı bana meded
Oldı mahkûm bana tâ farkad

Ne ki mahlûk var bu Rûm içre
Her surette bodum boyum içre

Kamusından ilerü vardı yolum
Şöyle ısmarladı bu yolu Ulum (b. 1082-1107)

Muhlis Paşa, tabilerinin her şeyine vakıftır. Çünkü kendisine Cenâb-ı Hak tarafından bildirilmektedir. Bu şekilde Muhlis Paşa'ya bir kutsiyet atfedilmektedir. Kendisine itaat etmeyen halifelerin hepsi mahvolmuş, yok olmuştur. Yola teslim olmayanlar, bir nefes dahi rahat ve nimet yüzü görmemiştir:

Her birinin zamir ü fikretini
Hâlini gaybını şehâdetini

Bana bildürdi Vâhıd u Dayyân
Oldı önümde ekseri kurbân

...
Hulâfa kim mutî' olmadı
Küllü mahv oldu hiç kalmadı

Bulmadı ol kim olmadı teslîm
Bir nefes râhat u bekâ vü na 'îm (b. 1107-1114)

1107-1114 arasından alıntıladığımız beyitlerdeki ifadeler, Muhlis Paşa'nın yolunun doğruluğu konusunda kat'î hükümler içermektedir. Ahmet Yaşar Ocak tarafından dile getirilen sünnileşme aracı olarak kullanılan eser, sonraki bölümlerde dile

getirileceği üzere bir yandan iktidar ile iyi ilişkileri dile getirirken diğer yandan ailesinin büyüklerine yönelik doğrulama ve övgü ifadelerinde kalemi cömerttir.

Gâr/Mağara

Dede Ğarkın'ın sürekli mağarada anılması, halvete mağarada girmesi, Baba İlyas'ın onunla gizlice ve anısızın mağarada buluşması; ayrıca müritlerini mağarada toplaması normal bir tekke hayatından farklı bir görünüm ve mana arz etmektedir. Sürekli olarak bir buluşma ve tarikat işlerinin yürütüldüğü yer olarak Mağara, illegal bir yapı iması oluşturmaktadır. Elbette o dönemde mağara ile ne ifade edildiğini ve özellikle Dede Ğarkın'ın makamı açısından ne ifade ettiğini bilmeden bir yargıda bulunmak yanlış neticelere yol açabilir; ancak aynı dönemde tekke veya zaviye şeklinde tasavvufî sözcükler kullanılırken mağaranın bunların yerini alması düşündürücüdür. Mesela Sultan I. Alâüddin'in Baba İlyas'ı ziyarete geldiği yer mescittir. Sultan orada ağırlanır ve ikramlar mescitte sunulur:

Vardı Oban Düden alup geldi
Şeyh mescidde hem bular girdi (b. 343)

Eserde, mağaranın bizim yaklaştığımız anlamda ele alınmadığı açıktır. Çünkü Hz. Peygamber ile Hz. Ebubekir'in yolculuğuna telmih yapılan mısralar bulunmaktadır. Bizim düşündüğümüzün aksine “mağara” ile kişilere kutsiyet atfedilmektedir:

Fazl u rahmet kime ki yâr oldı
Gendüde yoğ u yârda var oldı

Yâr hem yâr yâr-ı yâr iy yâr
“Sâniye'sneyni iz humâ fi'l-gâr”

Gâr ol gâr kim Dede Garkîn
Radiyahallâhu 'anhu di âmîn

Rûhı vü sırrı kıldıdı ol tâc
Anda her lahzada basâ mi'râc

Buşugır Şâh-ı 'âlem-i 'irfân
Girür ol gâra vü olur pinhân

Dört yüz ol kim halîfe vardı be-nâm
Her biri ehl-i keşf ü hâl u makâm

Ehl-i tevhid ehl-i seccâde
Cem' ider kamusını bir gârda

Birbiri üzre bıragur oturur
Otururken cihân işin bitürür (b. 164-172)

Sonuç

Eserde, Ahmet Yaşar Ocak, İsmail Erünsal'ın ileri sürdükleri ve Mertol Tulum'un nispeten kabul ettiği "müdafaaname" ve "sünnîleşme" amacıyla yazılmış olmasının yansımaları görünmektedir.

Karakterler, şeriata bağlılığı, iyi ahlaklı oluşları, halk tarafından çokça rağbet görmeleri yönleriyle ön plana çıkarlar. Baba İlyas, gerek mescit gerekse zaviye mekânlarıyla anılmasıyla daha meşru bir pozisyonda durmaktadır. En azından "mağara" ya göre mescit ve zaviyenin uyandırdığı düşüncenin bu yönde olduğu söylenebilir.

Baba İlyas isyan hareketine kadar Sultan tarafından da iyi bilinmektedir. Bu, gerçekten iktidar ve toplumda büyük bir güç oluşturma öncesi bir durum mudur yoksa istedikleri güce erişene kadar bir suskunluk devresi midir bilinmez. Ayrıca dönemin şartları dile getirilmediği için isyanın arka planını bilmek mümkün değildir. Bunu sadece dinî ya da sadece ekonomik temellere dayandırmak zordur. Şu var ki, eserde Baba İlyas'ın isyandan önce düşman ilan edilme sürecine yer verilmektedir. Bu sürecin en esaslı aracı, Elvan Çelebi'ye göre hakkında çıkarılan asılsız iddia ve dedikodularla Sultan'ın yanlış bilgilendirilmesidir.

Müellifin amacı olayların anlatımında geçmişte yaşananların ve yaşayanların haklı ve haksız olarak yargılanmasından ziyade iddiaların asılsızlığını ve bunları çıkarıcıları ortaya koymak şeklinde belirlemektedir. Bu konuda en belirgin yaklaşımlarında birisi ve belki de önemlisi saray ve Baba İlyas'ın bu fitne ile karşı karşıya geliştirilmiş olması fikridir. Bu, Ocak ve Erünsal'ın ileri sürdüğü iktidarla barışmanın veya sünnîleşmenin bir yolu olarak değerlendirilebilir.

Bildiride tespit edilen notların ve bakış açılarının aksini iddiaya sebebiyet verecek bazı noktalar eserde çıkabilir. Bu sebeple sadece bazı karakteristik kişilerin ve olayların ele alındığını ve bunlar üzerinden değerlendirme yapıldığını hatırlatmakta fayda görülmektedir.

KAYNAKÇA

- Andrews, Walter G. (2000). *Şiirin Sesi Toplumun Şarkısı*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Armağan, İbrahim (1982). *Toplumsal Yapı, Bilim ve Sanat- Sanatın Toplumbilimsel Temelleri Üzerine Bir İnceleme-*. İzmir: Ege Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Yayınları.
- Genç, Mehmet (2009). “Tarihsel Sosyoloji Üzerine” *Tarihsel Sosyoloji*, Ed. Elisabeth Özdalga, Ankara: DoğuBatı Yayınları.
- Köprülü, Fuad (2003). *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, 9. Bs., Ankara: Akçağ Yayınları.
- Ocak, Ahmet Yaşar (1991) “Âşık Paşa”. *İslam Ansiklopedisi*. C. 4. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay. 3.
- Ocak, Ahmet Yaşar (1995). “Elvan Çelebi”. *İslam Ansiklopedisi*. C. 11. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay. İstanbul: 63.
- Sümer, Faruk (2009). “Anadolu Selçukluları”. *İslam Ansiklopedisi*. c. 36, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay. 380-384.
- Tarlan, Ali Nihat (1981). *Edebiyat Meseleleri*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Tokatlı, Ümit (1984). *Elvan Çelebi'nin Menâkıbnâmesi-Metin-İndeks-Gramer*. Doktora Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi.